

УДК 37.013.42

Рень Л.В.

ПРОФІЛАКТИЧНА РОБОТА З ДІТЬМИ ВУЛИЦІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Стаття присвячена аналізу проблеми профілактичної роботи з дітьми вулиці у соціальній педагогіці.

Ключові слова: діти вулиці, профілактична робота, рівні профілактичного впливу, десоціалізація дитини.

The article is devoted the analysis of the problem of prophylactic work with the street children in social pedagogics.

Key words: street children, prophylactic work, levels of the prophylactic influence, de-socialization of child.

Постановка наукової проблеми та її значення. Різкі економічні та політичні зміни у нашому суспільстві викликали деформацію дитинства: критичних розмірів досягла кількість безпритульників; збільшується кількість сімейних дітей, що страждають "деприваційним синдромом"; відчуження, прохолодні дитячо-батьківські стосунки нерідко сприймаються не лише як норма, а як певна цінність, а тепле материнське ставлення – як виняток; продовжує залишатися надзвичайно високою кількість вихованців будинків дитини, дитячих будинків, шкіл-інтернатів.

Складність та багатоаспектність феномену вуличних дітей викликає відповідні оцінки масштабів цього явища. За даними різних неурядових організацій, які представлені у всесвітній мережі Інтернет, кількість дітей вулиці в Україні сягає понад 200 тис. Відмінності у показниках щодо кількості цієї категорії неповнолітніх визначається латентністю даної проблематики, недостатнім їх обліком і складністю та динамічністю соціального феномену "діти вулиці".

Безпритульність та бездоглядність дітей і підлітків є загрозою для нормального розвитку особистості неповнолітніх зокрема і суспільства загалом, адже діти цієї категорії не забезпечені належним доглядом, умовами для повноцінного розвитку, що спонукає їх входження до кримінального середовища. За даними Міністерства внутрішніх справ, кількість злочинів, скоєних неповнолітніми лише за 9 місяців поточного року, сягнула майже 13,5 тисячі. Серед них – 65 вбивств, 95 тяжких тілесних ушкоджень, 31 зґвалтування, грабежі, розбійні напади, хуліганства. Стосовно самих неповнолітніх було вчинено майже 10 тисяч злочинів [3, с.9]. Загрозливі масштаби явища вуличних дітей та усвідомлення небезпечних його наслідків спонукають продовження науково-педагогічних пошуків щодо запобігання, профілактики явища "діти вулиці".

Аналіз досліджень з проблеми. Розробці теоретичних основ профілактичної роботи як напрямку соціально-педагогічної діяльності присвячені дослідження О. Безпалько, І. Богданової, Р. Вайноли, Л. Заваської, І. Зверєвої, А. Капської, Р. Овчарової, С. Харченка, Є. Холостової, В. Шахрая та ін. Науковці А. Капська, Н. Комарова, Н. Максимова, Л. Мардахаєв, В. Оржеховська, А. Реан, Т. Семигіна, С. Холостова, М. Шакурова акцентують увагу на змісті та організації соціально-педагогічної діяльності з дітьми вулиці, при цьому дослідники по-різному визначають роль профілактичної роботи з цією категорією неповнолітніх. Актуальність проблеми вуличних дітей зумовлює необхідність подальших досліджень у напрямі профілактичної роботи. Метою нашої статті є аналіз профілактичної роботи з дітьми вулиці як соціально-педагогічної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Соціальна педагогіка спрямована на перетворення соціального середовища, попередження конфліктів, оптимізацію стосунків особистості і соціуму. Тому завданнями соціальної педагогіки є: пошуки методів і засобів попередження проблем, виявлення і обґрунтування шляхів усунення причин, які попереджують ці проблеми, розроблення умов і забезпечення превентивної профілактики різних негативних явищ, відхиленя у поведінці людей і, таким чином, оздоровлення соціального середовища, що визначає пріоритетність, власне, профілактичних завдань соціальної педагогіки, а відтак і соціально-педагогічної діяльності.

У соціально-педагогічній літературі профілактика (з грецького *prophylacticos* – попередження, превенція) розглядається як:

- складова частина будь-якої діяльності, яка спрямована на попередження виникнення і розвитку соціальних проблем і проблем особистості [7];
- науково обґрунтовані та своєчасні дії, спрямовані на: попередження можливих фізичних, психічних чи соціокультурних обставин у окремих індивідів та груп ризику; збереження, підтримку та захист нормального рівня життя та здоров'я людей; сприяння їм у досягненні соціально значимих цілей та розкриття їх внутрішнього потенціалу [8, с.275-276; 10, с.89];
- сукупність державних, суспільних, соціально-медичних і організаційно-виховних заходів, які спрямовані на попередження, усунення чи нейтралізацію основних причин та умов, які викликають різноманітні соціальні відхилення негативного характеру та інші соціально небезпечні прояви у поведінці [2, с.66; 5, с.29-30];
- комплекс економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на запобігання, обмеження, локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі [1, с.35];
- діяльність, спрямована на попередження соціальних проблем, соціальних відхилень або утримання їх на соціально терпимому рівні шляхом ліквідації чи нейтралізації причин, що їх породжують [10, с.89].

Отже, у соціально-педагогічній науці профілактика носить соціальний характер і визначається як один із напрямів реалізації соціальної політики, який здійснюють шляхом прийняття відповідного законодавства, економічними заходами, діяльністю установ освіти, охорони здоров'я, соціальної роботи культури, правоохоронних органів, засобів масової інформації тощо [2, с.66]. Профілактика пов'язана із запланованим попередженням негативних факторів, передбаченням та цілеспрямованим усуненням причин, які можуть викликати небажані наслідки, а також одночасне подолання вже існуючих проблем.

Важливим для нашого дослідження є трактування соціальної профілактики у Законі України "Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю", де вона визначається як вид соціальної роботи, спрямованої на запобігання складним життєвим обставинам сімей, дітей та молоді, аморальній, протиправній поведінці в сім'ях, серед дітей та молоді, виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді і запобігання такому впливу та поширенню соціально небезпечних хвороб серед дітей та молоді (Ст.1). Враховуючи те, що соціально-педагогічна діяльність "...за змістом є соціальною роботою..." [5, с.9], соціальна профілактика виступає як напрям соціально-педагогічної діяльності.

Аналіз наукової літератури показав, що соціальна профілактика також виступає одночасно як процес і результат соціально-педагогічної діяльності, оскільки методи профілактики передусім спрямовані на викорінення джерел стресових ситуацій, асоціальної поведінки, різноманітних проблем як у самої особистості, так і в соціальному середовищі.

Мета соціальної профілактики – не тільки попередження проблем і негативних явищ, а й створення умов для повноцінного функціонування суспільства та життєдіяльності окремих осіб. Предметом соціальної профілактики у соціально-педагогічній діяльності є незайнятість молоді, бездоглядність дітей і жорстоке поводження з ними, протиправна, агресивна, адиктивна та ризикована поведінка, насильство в молодіжному середовищі, захворювання, спричинені соціальними умовами, способом життя та поведінкою людей, та їх наслідками, суїцидальна поведінка, молодіжний екстремізм і звернення молоді до деструктивних релігійних течій та антисоціальних субкультур тощо [2, с.66].

Акцентуючи увагу на особливостях предмету, змісту соціальної профілактики і відповідно технологій роботи з визначеними категоріями, вважаємо, підтримуючи думку Р.Овчарової, що соціальна профілактика створює той необхідний фон, на якому успішно здійснюються всі інші види профілактики: психологічна, педагогічна, медична та соціально-педагогічна. Соціально-педагогічна профілактика – це система заходів соціального виховання, спрямованих на створення оптимальної соціальної ситуації розвитку дітей та підлітків і сприяють прояву різних видів її активності. Виходячи із розуміння соціальної ситуації розвитку, соціально-педагогічна профілактика спрямована на зміну різних зовнішніх та внутрішніх факторів та умов соціального виховання чи перебудову їх взаємодії [8, с.277-278]. Соціально-педагогічна профілактика ґрунтується на своєчасному виявленні та виправленні негативних інформаційних, педагогічних, психологічних, організаційних факторів, що зумовлюють відхилення у психічному та соціальному розвитку підлітків та молоді, в їх поведінці, стані здоров'я, а також в організації життєдіяльності та дозвілля [2, с.67].

У процесі дослідження ми з'ясували, що досить поширеною є думка про доречність і можливість профілактики у разі, коли проблема ще не виникла, в інших випадках говорять про корекцію, реабілітацію, ресоціалізацію. Принципово важливою для нас при з'ясуванні сутності профілактики є позиція дослідниці проблем профілактики важковиховуваності Л. Линник [7], яка зазначає, що

соціально-педагогічна профілактика як один з основних напрямів соціально-педагогічної діяльності може здійснюватися як складова роботи з окремим випадком (корекція чи реабілітація, а тоді запобігання повторному виникненню) і як самостійна діяльність (власне попередження). В. Оржеховська наголошує, що профілактика – це не лише частина попереджувальної роботи, спрямованої на виявлення і усунення причин та умов правопорушень, а й система заходів перевиховання і формування особистості [9, с.63], а відтак – елементи соціально-педагогічної профілактики присутні і при коригувальній, і при відновлювальній роботі, оскільки перевиховання є комплексним процесом.

Розглядаючи питання внутрішньо категоріальних стосунків між окремими поняттями у педагогіці, В.М. Полонський вважає, що доцільно їх зводити до двох підходів: логічного (рід – вид) та системно-структурного (частина – ціле). Таким чином, базуючись на етимології слова "робота" та теоретичних підходах вчених, можна зробити висновок, що робота – це різновид діяльності, яка відрізняється доцільністю та спеціалізацією [1, с.50-51]. Тому поняття "профілактична робота" у соціальній педагогіці можна визначати як різновид профілактики, що є завданням та напрямом соціально-педагогічної діяльності. Поняття "профілактична робота" характеризує профілактику як напрям соціально-педагогічної діяльності у площині безпосередньої соціальної практики в чітко окреслених умовах. У зв'язку з цим слід звернути увагу на поняття "профілактика явища "діти вулиці" (або "профілактика дитячої бездоглядності та безпритульності") та "профілактична робота з дітьми вулиці".

Для дефінітивного аналізу важливо звернути увагу на трактування поняття у нормативно-правових актах України. У Законі України "Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей" профілактика бездомності і безпритульності визначається як система заходів, спрямованих на усунення правових, соціальних та інших причин виникнення бездомності та безпритульності, запобігання їм, у тому числі заходів щодо зниження ризику втрати людьми прав на жилі приміщення і запобігання втраті цих прав, і на попередження виникнення негативних суспільних наслідків, пов'язаних з відсутністю в людей житла (Ст.2). Як видно із визначення, основний акцент у профілактиці зроблено на запобігання втраті особами житла, що, на нашу думку, більше характеризує профілактику бездомності громадян. Безпритульність дітей має ще й інші причини, крім втрати житла, що повинно бути враховане при визначенні профілактики та відповідно організації роботи у цьому напрямі.

Профілактика бездоглядності та безпритульності дітей визначається науковцями як діяльність, спрямована на послаблення негативного впливу дитячої бездоглядності та безпритульності на суспільство як соціальну систему, яка здійснюється шляхом виявлення та усунення причин і умов її виникнення та існування [6, с.26]. У такому значенні діяльність з профілактики явища покликана охороняти, захищати суспільство від проблем, які є наслідком дитячої бездоглядності та безпритульності. Однак, тут криється певна загроза, адже охорона та захист можуть здійснюватися по-різному. Російська дослідниця А. Гоголева відзначила таку тенденцію: "суспільство (сім'я, клас, група та ін.) не прагне реабілітувати стигматизованого підлітка на соціально-психологічному рівні. Воно (суспільство) з метою збереження власної стабільності та захищеності, повторно виштовхує підлітка на соціальне дно" [4, с.50]. Тому слід враховувати, що діти вулиці – це діти групи ризику як для суспільства в цілому, так і для власної особистості, відповідно зміст поняття має бути наповнений більш глибоким соціально-педагогічним змістом.

Для нашого дослідження важливим є тлумачення профілактики А. Гоголевою, яка визначає її як цілеспрямовану діяльність у межах суб'єкт-суб'єктних відносин, що реалізується на рівні первинної, вторинної та третинної профілактики щодо ресоціалізації, реінтеграції та інтеграції бездоглядних та безпритульних, дітей-бродяг до соціокультурного правового простору. З одного боку, у цій діяльності беруть участь спеціалісти (педагоги, психологи, медики та ін.), здатні якісно проаналізувати умови, ситуацію взаємодії, профілактичний потенціал кожного спеціаліста, очікуваний результат від створеної профілактичної програми, терміни реалізації. З іншого боку, тут бере участь бездоглядна, безпритульна дитина з певним досвідом бездоглядного та бездомного життя, вживання спиртних напоїв та психоактивних речовин, кримінального життя, з особистісними якостями та усталеною системою стосунків до "благих намірів" педагогів та психологів щодо свого перевиховання [4, с.58-59].

Враховуючи проведений аналіз наукових джерел та літератури, ми з'ясували, що соціально-педагогічна профілактика явища "діти вулиці" – це науково обґрунтований напрям соціально-педагогічної діяльності, спрямований на попередження поширення явища дитячої бездоглядності та безпритульності, локалізацію його причин та мінімізацію негативних наслідків як для суспільства, так і для конкретної дитини. Наразі актуальними соціально-педагогічними заходами з профілактики дитячої бездоглядності та безпритульності являються: робота з сім'ями, які знаходяться у складних життєвих обставинах; організація дозвілля дітей та підліткової зайнятості; забезпечення сімейного життєвляштування дітей, що потребують державного захисту (підтримка прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу); соціальна адаптація випускників інтернатних закладів; профілактика соціального сирітства дітей, які народженні ВІЛ-інфікованими матерями.

У соціально-педагогічній науці вже традиційним став підхід до розуміння сутності профілактики, згідно якого дослідники використовують модель, запропоновану Д. Клейном та С. Голдстоном і широко застосовувану у медицині. Залежно від того, на якій стадії розвитку проблеми проводять профілактичну роботу, а у нашому випадку – від ступеня десоціалізації дитини, використовуються заходи щодо попередження, запобігання чи припинення. Відповідно розрізняють первинну, вторинну та третинну профілактику [1, с.35].

Колектив українських дослідників [6, с.27] визначив рівні профілактики дитячої бездоглядності та безпритульності.

Первинна профілактика – найбільш масова, найбільш неспецифічна та водночас найбільш ефективна. Вона охоплює всі сім'ї з дітьми, а її метою є створення сприятливого середовища для функціонування родини з дітьми, сприяння всебічному розвитку дітей у країні. Слід зазначити, що первинна профілактика дитячої безпритульності й бездоглядності – це комплекс соціальних, економічних, правових, просвітницьких, організаційних заходів, спрямованих на підтримку сімей з дітьми, формування відповідального батьківства та захист прав дітей.

Вторинна профілактика має на меті обмеження поширення окремих негативних явищ, що мають місце в суспільстві чи соціальній групі. Вторинна профілактика представляє комплекс соціально-економічних, соціально-психологічних та організаційних заходів, спрямованих на усунення виражених чинників ризику, які за певних умов можуть призвести до виходу дитини з сім'ї. Контингентом вторинної профілактики є сім'ї з дітьми, які потрапили в складні життєві обставини. За своєю спрямованістю на контингенти ризику вторинна профілактика є масовою, залишаючись при цьому індивідуальною у відношенні до конкретної сім'ї. Фахівці зазначають, що ефект від програм вторинної профілактики більш швидкий, але менш універсальний і результативний, ніж від первинної.

Третинна профілактика (іноді її ототожнюють з реабілітацією) безпосередньо стосується бездоглядних і безпритульних дітей та їх батьків або осіб, які їх замінюють. Мета профілактичних заходів цього рівня – реабілітація бездоглядних і безпритульних дітей. Поняття "реабілітація" слід розглядати як діяльність, спрямовану на створення і забезпечення умов для соціальної інтеграції бездоглядної та безпритульної дитини, повернення її у сім'ю, влаштування до сімейних форм виховання (передача під опіку, влаштування до прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу або її усиновлення). Третинна профілактика серед бездоглядних і безпритульних дітей та їх родин є переважно соціально-психологічною, соціально-педагогічною та індивідуальною за формою її проведення.

Отже, особливістю соціально-педагогічної профілактики є те, що, з одного боку, вона спрямована на попереджувальне формування позитивних життєвих установок, цінностей, соціального досвіду сім'ї та дитини, а з іншого – об'єктом її уваги виступають дисфункціональні сім'ї та неповнолітні, які отримали негативний життєвий досвід бездоглядності чи безпритульності. Профілактична робота з дітьми вулиці визначається нами як цілеспрямована системна соціально-педагогічна діяльність, що має на меті оптимізацію соціальної ситуації кожної конкретної бездоглядної чи безпритульної дитини шляхом усунення причин дезадаптації, сприяє зменшенню та локалізації девіантної, ризикованої поведінки. Конкретизуючи мету соціально-педагогічної профілактичної роботи, зазначимо, що вона полягає у попередженні подальшої деформації особистості дитини вулиці і створенні оптимальних соціально-педагогічних умов для її соціалізації. Завданнями соціально-педагогічної профілактичної роботи з дітьми вулиці є: попередження, нейтралізація або усунення причин та детермінант дезадаптації діти вулиці; реалізація та захист прав неповнолітніх; активізація та розвиток позитивних соціальних особистісних факторів та процесів, що забезпечують оптимальну соціалізацію дітей та підлітків, стимулюють їх соціально нормативну поведінку; надання дітям вулиці кваліфікованої допомоги та підтримки у реадaptaції і ресоціалізації.

Дослідження профілактичної роботи з дітьми вулиці як системної соціально-педагогічної діяльності дало змогу нам визначити, що це:

- на рівні держави – організована система соціального захисту знедолених дітей;
- на рівні інституції, закладу – це система соціально-педагогічної роботи, відповідна форма організації середовища у стосунках з дитиною та її сім'єю, яка при дотриманні принципу гуманізму, все ж передбачає певну долю авторитарності;
- на рівні позаінституційної сфери – робота, що базується на принципі "низького порогу доступності" і спрямована на зменшення шкоди від перебування в умовах вулиці та пов'язаної з цим ризикованої поведінки;
- на рівні меж діяльності – ресоціалізація, реінтеграція та інтеграція безпритульних та бездоглядних дітей до соціокультурного простору;

- на рівні кадрового забезпечення – наявність підготованого та мотивованого до роботи з дітьми вулиці фахівця, який здатний надати соціально-педагогічну підтримку як в інституційній, так і в позаінституційній сфері;
- на рівні визначення кола осіб, які беруть участь у профілактичній роботі, – це обов'язкове розширення та підключення не лише спеціалістів інших професій з урахуванням мультидисциплінарного підходу, але і добровільних помічників, волонтерів, груп самопомогги, їх спеціальна підготовка, що збільшує потенційні можливості соціально-педагогічної допомоги та підтримки бездоглядних та безпритульних дітей;
- на рівні дитини – надання необхідної соціально-педагогічної підтримки бездоглядному чи безпритульному неповнолітньому.

Висновки. Таким чином, профілактична робота з дітьми вулиці є самостійною системою і водночас виступає одним із елементів, підсистемою у діяльності державних та громадських інституцій соціально-педагогічного спрямування, які залучені до соціально-педагогічної підтримки бездоглядних та безпритульних неповнолітніх. Особливістю профілактичної роботи з дітьми вулиці ми вважаємо те, що вона повинна охоплювати дітей, які знаходяться на різних етапах десоціалізації: бездоглядних, безпритульних, вихованців закладів соціального захисту. Визначені особливості будуть враховані нами у подальших дослідженнях, перспективу яких вбачаємо у розробці соціально-педагогічних умов профілактичної роботи з дітьми вулиці.

Література

1. Безпалько О.В. Соціальна робота в громаді: навчальний посібник / Безпалько О.В. – К.: Центр навчальної літератури, 2005.–176 с.
2. Вайнола Р.Х. Технологізація соціально-педагогічної роботи: теорія та практика. Навчальний посібник / Вайнола Р.Х.; за ред. проф. С.О.Сисоевої. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2008. – 134 с.
3. Величко В. Діти біди // Іменем закону. – 2010. – №44. – С. 8-9.
4. Гоголева А.В. Беспризорность. Социально-психологические и педагогические аспекты / Гоголева А.В. – М.: Издательство М осковского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО "МОДЭК", 2004. – 464 с.
5. Завацька Л.М. Технології професійної діяльності соціального педагога. Навчальний посібник для ВНЗ / Завацька Л.М. – К.: Видавничий Дім "Слово", 2008. – 240 с.
6. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям: метод. посіб./ [Безпалько О.В.; Гурковська Л.П., Журавель Т.В. та ін.]; за ред. І.Д.Зверевої Ж.В.Петрочко. – К.: Видавничий дім "КАЛИТА", 2010. – 376 с.
7. Линник Л.М. Соціально-педагогічні засади профілактичної роботи з важковиховуваними підлітками: дис. канд. пед. наук: 13.00.05 / Линник Леся Миколаївна. – Луцьк, 2006.– 286 с.
8. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога / Овчарова Р.В. – М.: ТЦ Сфера, 2005. – 480 с.
9. Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх / Навчально-методичний посібник / Оржеховська В.М. – К., 1996. – 352 с.
10. Шакурова М.В. Методика и технология работы социального педагога / Шакурова М.В. – М.: Академия, 2002. – 272 с.

Стаття надійшла до редакції 11.10.2010